

श्रानाच्या विविध भूमिका

नटाचा पेशा स्वीकारणे हे आव्हानच असते. नटाचे मुख्य काम म्हणजे चेहऱ्यावर हावभाव दाखविणे, त्याच्या जोडीला शारीरिक हालचालीतून ते भाव दूरवरच्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविणे. त्याच्या जोडीला आवाजाचे चढउतार करूनही नटाला हवा तो परिणाम करता येतो.

चेहऱ्यावर तसे भाव आणताना किंवा शरीराच्या योग्य त्या हालचाली करण्यासाठी मनात तसा विचार येणे आवश्यक असते. त्या विचारांमुळे मेंदूमार्फत तसे संदेश त्या त्या अवयवांकडे पोहोचवून तेथे आवश्यक ते बदल त्याला करता यायला हवेत. आपल्याला हव्या तशा हालचाली व हावभाव व्हावेत असे वाटत असेल तर मन, बुद्धी आणि शरीर यांचा साधारण समन्वय लागतो. कुत्र्याचे स्नायू आणि मानवाचे चेहऱ्याचे स्नायू यांत विलक्षण साम्य आहे. माणसाच्या मनोव्यापारातील नवरस म्हणजे मनातील राग, लोभ, तसेच्या तसे कुत्र्यातही आढळतात. त्यामुळे एक माणूस आपल्या चेहऱ्यावर जसे भाव दाखवू शकतो, तसेच भाव एक कुत्रा देखील दाखवू शकतो. मात्र कुत्र्याच्या आणि माणसाच्या स्वर यंत्रणेच्या स्नायूंत खूप फरक आहे. त्यामुळे माणसे ज्या आवाजात शब्द उच्चारू शकतात, तसा शब्द उच्चारणे कुत्र्याला शक्य नाही. पण त्याला जे स्वर उच्चारता येतात, त्यातून त्याच्या मनातले भाव सुजाण माणसांना ओळखता येतात.

कुत्रा शिकविण्याच्या प्रक्रियेत कुत्रा करतो त्या क्रियेचे नाव त्याला शिकविणे आणि आपण नाव उच्चारल्यावर कुत्र्याने ती क्रिया करणे एवढीच प्रक्रिया अपेक्षित असते हे आपण पाहिले. बस, ऊठ, झोप, या क्रिया कुत्रा आपण शब्द उच्चारल्यावर करतो तशाच विशिष्ट खुणा केल्यावर करतो. राग आल्यावर कुत्रा दात विचकून दाखवितो. कुत्र्याला सांभाळायला दिलेली वस्तू घेण्यासाठी कोणी आला तर त्यावर दात विचकून दाखवून घशातून गुर्र--असा भीतीदायक आवाज काढून शेंपूट व पाठीच्या कण्यावरील केस ताठ करून वस्तूकडे येणाऱ्या माणसाला अथवा प्राण्यांना तो येथून दूर राहा, असा संदेश देत असतो. तो आनंदात, लाडात आला की चेहऱ्यावर हसू आणून शेंपूट हलवून पुढच्या पायाचे कोपरे जमीनीवर लावत जवळ या असे खुणावत असतो. कुत्र्यांच्या या नैसर्गिक क्रियांची नावे त्यांना शब्दात शिकवून त्या त्यांच्याकडून आपल्याला हव्या तेव्हा करवून घेता येतात. मंचावर किंवा प्रेक्षकांसमोर कुत्र्याकडून अपेक्षित अशी आणखी एक हमखास क्रिया म्हणजे दिलेली अथवा दाखविलेली वस्तू अलगद तोंडात धरून उचलणे व एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेऊन ठेवणे. भालू चित्रपटात कुत्रा भालू त्याच्या मालकाच्या स्वशान यात्रेत अस्थी ठेवलेले मडके उचलून समोर घेतो. ही घटना चित्र बघणाऱ्यांच्या हृदयाला जाऊन भिडते. हाणामारीच्या चित्रपटात टोपीच्या आत मजकूर लिहून ती टोपी कुत्र्याकडे फेकून जा किंवा अमक्याला नेऊन दे असे करणाऱ्या कुत्र्याचे प्रसंग नेहमीच दाखविले जातात. सध्या नाटकांच्या मंचावर कुत्रे वावरताना आढळत नाहीत. चित्रपटांत मात्र कुत्रे वापरतात याचे मुख्य कारण प्रशिक्षित कुत्रे कमी आहेत हेच आहे. नाटका-चित्रपटांतून काम करण्यासाठी कुत्रा खूप हुशार व चिकाटीने काम करणारा असणे आवश्यक आहे.

आता वर्णन केले त्या कामांसाठी कुत्रा विशिष्ट जातीचाच असावा. आपण त्यांना शिकविण्यात सतत प्रयत्नशील राहिलो तर चार पाच आठवड्यांचा त्यांच्या प्रशिक्षणाचा हा काळ कमी करता येतो. पण काही कुत्रे जेवढे चिकाटीचे तितकेच जिद्दीचे असतात. त्यांची ऐकण्याची तयारी नसते. पिल्लू सुमारे १०-१२ आठवड्यांचे झाले की ते आपल्या कामाचे आहे की नाही याचा निर्णय घेऊन नको असलेले पिल्लू वेळेवर हातावेगळे करावे, पुढे सुधारेल या आशेवर राहू नये. भाजून तयार

झालेल्या मडक्याचे कान वळविता येत नाहीत तसा तीन चार महिन्यांनंतर कुत्र्याचा खभाव घडविणे जवळ जवळ अशक्य असते. याचे उत्तम उदाहरण राज्यांच्या पोलीस दलांतील कुत्र्यांत आढळून येते. राज्य पोलीस दलांच्या कामासाठी ६-७ आठवड्यांची पिले विकत घेऊन ती त्या कुत्र्याचा जो हाताळणारा कुत्तेवान असतो, त्याच्या ताब्यात देतात. त्या दिवसापासून तो अनुभवी कुत्तेवान बारीक नजरेने त्या पिलाचा खभाव जोखत असतो. पोलीस दलात डॉग हँडलर पहिला व दुसरा आणि कॅनेल अटेंडंट अशी तीन पदे असतात. डॉग हँडलर पहिला हा प्रमुख, डॉग हँडलर दुसरा हा क्र. १ चा मदतनीस आणि कॅनेल अटेंडंट हा कुत्रा त्याच्या घरात असताना त्यावर देखरेख करणारा असतो. कुत्रा झोपून उठला की त्याला शू-शीसाठी बाहेर काढणे, कुत्रे व्यवस्थित झोपतात की नाही ते पाहाणे, एखाद्या कुत्र्याची झोप वरचेवर चाळविली जात असेल तर पंखा किंवा हीटर लावून तेथले तापमान योग्य ठेवणे, ड्रास-पिसवा यासारख्या कीटकांचा उपद्रव असेल तर वेळोवेळी त्यांचा बंदोबस्त करणे, कॅनेल साफ करणे हे त्याचे काम.

श्वान पथकात भरती झालेल्या शिपायांना सुरुवातीला कॅनेल अटेंडंटचे काम करावे लागते. एका अटेंडंटकडे सुमारे तीन चार कुत्रे असतात, पण पाच-सहा कुत्र्यांसाठी एक अटेंडंट काम करू शकतो. हे काम करीत असताना त्याला प्रत्येक कुत्रा हा कसा वेगळा असतो हे चांगले समजून येते. कुत्र्याचे मनोव्यापार व राग लोभ यांचा त्याला अनुभव येतो. सैन्य दलांतील कॅनेल अटेंडंटला पोलीस दलातील शिपायांपेक्षा अधिक जागृत राहावे लागते. कारण सैन्य दलांत एकाच खोलीत एकापेक्षा जास्त कुत्रे ठेवण्याचा रिवाज आहे. पोलीस दलांत मात्र प्रत्येक कुत्र्याला वेगवेगळी कोठी असते.

पोलीस दलातील कुत्र्यांना समाजात काम करायचे असल्याने त्यांच्यावर जास्त बंधने असतात. दोन कुत्रे एकमेकांच्या संगतीत राहिले तर त्यांचा मूळ खभाव जास्त उफाळून येतो. सैन्य दलांतील कुत्र्यांनी मूळ खभावाप्रमाणे वागण्याची जास्त अपेक्षा असते. म्हणून हे कुत्रे एकत्र ठेवले जातात.

एकत्र ठेवलेले हे कुत्रे कधी कधी एकमेकांशी मारामाऱ्या करतात. या मारामाऱ्या बहुधा एकेकट्या कुत्र्यांच्या होत असल्या तरी काही वेळा कुत्र्यांचे गट तयार होऊन एका कुत्र्यावर एकापेक्षा जास्त कुत्रे हल्ला करतात. असे होऊ नये म्हणून सैन्य दलांतील शिपायांना अत्यंत जागृत राहावे लागते. कोणत्या कुत्र्यांचा गट होतो आहे, कोणता कुत्रा भांडकुदळ आहे, कोण दादागिरी करत असतो, कोण एकदम चावतो, याचा अंदाज घेऊन त्या कुत्र्यांनी तसे वागण्याआधीच किंवा त्यांच्या खभावाचा अंदाज आल्याबरोबरच त्यांना वेगळे करण्याचे काम या कॅनेल अटेंडंटचे असते.

सैन्य दल व पोलीस दल यातला दुसरा फरक म्हणजे सैन्य दलात पाच सहा प्रकारची कामे करणारे कुत्रे लागतात व प्रत्येक कुत्र्याचे खाते कुत्रा १०-१२ आठवड्यांचा झाल्यावर त्याचा खभाव बघून ठरवले जाते. पोलीस दलात मात्र गुन्हे शोधक व बाँबशोधक अशी दोनच खाती असतात. आजपर्यंतच्या पध्दतीत पिलू आणल्याबरोबर त्याला विहित खाते दिले जाते. सैन्य दलात माग काढणारे, बाँब शोधक, पहारेदार, गस्त घालणारे, निरोपे आणि रणांगणांतील मेलेल्या माणसांच्या गराड्यातील जिवंत माणसे शोधणारे असे सहा प्रकारचे कुत्रे असतात. त्यामुळे प्रत्येक पिलाला त्याच्या खभावानुसार काम मिळण्याची शक्यता असते.

तुम्ही जेव्हा नट म्हणून कुत्रा निवडणार, वाढविणार व शिकविणार असता तेव्हा समोर सैन्यासारखे पर्याय नसतात. एखाद्या बाबतीत चांगले असणारे पिल्लू जिद्दी/हट्टी असेल तर ते हातावेगळे करणे हाच शहाणपणा ठरतो. व्यवसाय करीत असताना, विशेषतः कंत्राटी सेवा देत असताना पैशाचा पूर्ण मोबदला देण्याची जबाबदारी तुमच्यावर असते व त्यासाठी

आपले मन कुत्र्यांत न गुंतू देता निःपक्षपाती पणाने योग्य वेळी काही काही निर्णय घेण्याची आवश्यकता असते. कुत्र्याला नट म्हणून जर प्रशिक्षित करायचे असेल तर त्याच्यात चिकाटीइतकाच जगन्मित्र होण्याचा गुण असण्याची नितांत आवश्यकता आहे. आपपर भाव न मानता प्रत्येक माणूस किंवा प्राणी हा मैत्रीगोम्यच आहे असा त्या नट होऊ घातलेल्या कुत्र्याचा जन्मजात दृष्टिकोन असायला हवा. साधारणतः १० ते १२ आठवड्यांचे वय असताना त्याच्या या स्वभावाला खत पाणी घालावे लागते. वेगवेगळ्या वयाच्या व लिंगाच्या माणसांकडून गोंजारून घेणे, शाबासकी घेण्याचा सराव तुम्ही करवून घ्यायला हवा. पिलाच्या मनाविरुद्ध झाले तरी पडते घेण्याची त्याची तयारी हवी. एखाद्या माणसाने कुरवाळताना क्रूरपणे चिमटा घेतला तरी त्या पिलाने क्यं व करून दूर व्हायला हवे. उलटून चावा घेण्याचा प्रयत्न करणारे पिलू नट म्हणून रहायला लायक ठरणार नाही.

कामाच्या गडबडीत चुकून एखाद्याचा पाय श्वानाच्या शेंपटावर पडण्याची शक्यता असते. अशा वेळी देखील त्याने माणसावर हल्ला करता कामा नये. अशा प्रसंगातून तेथून पळ काढून तो मदतीसाठी, संरक्षणासाठी तुमच्याकडे यायला हवा. या कुत्र्याला वेगवेगळ्या माणसांच्या बरोबर राहावे लागणार आहे. त्यांच्याबरोबर प्रवास करावा लागणार आहे. त्यासाठी तो योग्य असावा. त्याचा त्रास कोणालाही होणार नाही असा तो तयार व्हायला हवा. योग्य कुत्रा घडविण्यात प्रत्येक प्रसंगात तुमचे प्रतिसाद हे महत्वाचे असतात. कुत्रा योग्य प्रकारे वागला तर तुम्हाला होणारा आनंद तुम्ही चेहऱ्यावर, आवाजातून, तुमच्या स्पर्शातून त्या कुत्र्याला देता तोच त्याला त्या प्रकारे वागायला शिकवत असतो.

तुम्हाला नको असलेली गोष्ट त्याने केली तर त्याचा राग तुम्हाला आला पाहिजे. तो तुम्ही चेहऱ्यावर, आवाजातून, स्पर्शातून त्याच्यापर्यंत प्रयत्नपूर्वक पोहोचविला पाहिजे. न बदलता येणाऱ्या स्वभावाबद्दल कुत्र्याच्या शेंपटाचे उदाहरण देतात. कुत्र्याचे शेंपूट नळीत घातले, काठीने बांधले तरी ते सोडले की वाकडे ते वाकडेच ही म्हण तुम्हाला माहीत असेल. कुत्र्याचा स्वभाव योग्य तसाच ठेवण्यासाठी तुमचा आनंद, प्रेम किंवा दुःख हे भाव हेच नळीसारखे काम करीत असतात. कितीही मोठा झाला तरी तुम्ही जेवढ्या प्रामाणिकपणे व प्रयत्नपूर्वक तुमचा राग, लोभ व्यक्त करता त्यावरच त्याचे वागणे ठरणार असते.

कुत्रा मोठा झाला की त्याची समज वाढते. त्यामुळे तुमच्या राग, लोभाचे बारकावेही त्याच्या लक्षात येतात. कुत्र्याने केलेल्या कृतीबद्दल प्रत्यक्ष प्रशंसा किंवा शिक्षा करण्याची आवश्यकता राहात नाही. पण तुमच्या मनात अगदी बेंबीच्या देठापासून आनंद किंवा दुःख व्हायला हवे. ते तुमच्या कुत्र्याला कळते व त्याची वागणूक घडवायला कारणीभूत होत असते. म्हणून तुम्ही स्वतः कायम एखाद्या नटासारखे आनंद व दुःख व्यक्त करायला शिकले पाहिजे. कुत्र्याकडून काम करवून घेण्याची तीच गुरुकिल्ली आहे. कुत्र्याला काम करीत ठेवण्यात तुमचा आनंद हे पेट्रोल आहे. पेट्रोल नसेल तर वाहन बंद पडते. तसा तुमचा ओसंडणारा आनंद थांबला तर कुत्रा देखील काम करणे सोडू शकतो.

नट होणाऱ्या कुत्र्याला खूप प्रवास करावा लागणार हे लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने त्याची प्रथमपासूनच तयारी करायला हवी. चिकाटी वाढविण्यासाठी आपल्याला पहिल्यापासूनच जागृत राहावे लागेल. चिकाटीच्या विरुद्ध असतो तो कंटाळा आणि चंचलता, थिल्लरपणा. थिल्लरपणा म्हणजे थोडा वेळ काम केले की ते काम टाकून दुसऱ्या कामाकडे वळणे. कंटाळा म्हणजे काम सुरूच न करणे. गणिते सोडविण्याचा कंटाळा आला म्हणून भूगोल वाचायला घेणे हा झाला थिल्लरपणा अन्

गणिते उद्या करू-आता जरा खेळून येऊया किंवा जरा चहा पिऊन येऊ आणि चहा पिऊन आले की जरा शेजारी कोणता विषय करतो ते पाहून येऊ, चार गप्पा मारल्या की हलके वाटेल, मग गणिते सोडवू हा झाला आळस.

काम सुरू न करणे व काम अर्थवट सोडणे हे दोन चिकाटीला फाटे पाडणारे गुण. यातला एकही गुण कुत्रा ज्यावेळी दाखवेल त्याचवेळी मला हे आवडले नाही हे तुम्ही त्याला स्पष्टपणे दाखवून दिले पाहिजे. आपली नाराजी दाखविण्यासाठी त्याला एक थप्पडच मारायला हवी असे नाही. शहाण्याला शब्दाचा मार पुरतो हे नेहमी लक्षात ठेवावे. शिकवत असताना श्वान आपल्यापासून मनाने दूर जाणार नाही याची सतत काळजी घेणे आवश्यक आहे. एखादी रबराची किंवा कापडाची पट्टी थोडी मोठी करायची असेल तर आपण काय करतो? तिला तापवतो. तेही इतकेच तापवितो, की तुटणार नाही. थोडी तापवावी, सैल सोडावी, पुन्हा हलके हलके तापवावे असे केले तरच ती पट्टी लांबते. चिकाटीचेही तसेच आहे. चिकाटी वाढविण्यासाठी कुत्र्याच्या तोंडात कापडाचा पॅड किंवा पिशवीची गुंडाळी द्यावी व ती पिशवीची गुंडाळी त्याने सतत आपण सोडायला सांगू तोपर्यंत धरूनच ठेवावी, खाली पाडू नये हे त्याच्याकडून करून घ्यावे.

तुमचा कुत्रा तुमची दिलेली पिशवीची घडी तोंडात धरून तुमच्या बरोबर बाहेर जातो हे पाहिले की शेजारी पाजाऱ्यांना खूप कौतुक वाटते. बघणाऱ्यांच्या मनातील कौतुक श्वानालाही समजते आणि त्या शाबासकीसाठी तो काम करत राहतो. पण परक्यासमोर किंवा त्रयस्थ्यासमोर हा प्रयोग करून दाखविण्यात एक धोका असतो. कुत्र्याने पिशवी टाकली की हे बघे फिदी फिदी हसतात, कुत्र्यापेक्षा कुत्र्याला शिकविणाऱ्या तुमची कशी फजीती झाली याचा त्यांना आनंद होतो. हुशार कुत्र्यांना हे समजते आणि तुमची फजिती करून इतरांना हसविणे हा त्यांचा खेळ होऊन बसतो. कुत्र्याचा हा खोडसाळपणा काढणे आवश्यक असते.

कुत्र्याला अशा खोडी लागू नयेत म्हणून सुरुवातीला तुम्हाला मदत करतील असे प्रेक्षक तुमच्या भोवती गोळा करावे लागतात. श्वानाच्या तोंडात पिशवीची घडी द्या. त्याने ती तोंडात धरली की सभोवतीच्या व्यक्तींनी अरे वा, कमाल आहे, असे प्रशंसा करणारे उद्गार काढावे. आनंद झालासे दाखवावे. टाळ्या वजवाव्यात. शाबासकी देखील द्यावी. स्तुतिसुमने अंगावर पडू लागली की उत्तेजन देऊन आणि अनेकदा तोंडातली पिशवी पाहून कौतुक करणाऱ्यांपैकी प्रेक्षकांनी त्या श्वानाने पिशवी चिकाटीने नेली नाही की हे काय झालं? असे मनात आणून बॅड बॉय, शी शी, छे छे असे उद्गार काढून आपली नाराजी व्यक्त केली पाहिजे. अशा प्रसंगी प्रेक्षकांना खरोखरच वाईट वाटले पाहिजे आणि त्यांनी नाराजी व्यक्त केली पाहिजे. ही नाराजी जितकी मनापासून असेल तितकी ती कुत्र्याला शिक्षा वाटते.

त्यानंतर कुत्र्याच्या तोंडात पुन्हा पिशवी द्यावी. कुत्र्याने पिशवी घेतली की प्रेक्षकांनी पुन्हा आनंद व्यक्त करावा. आपण पिशवी घेतली, धरून ठेवली की आपले कौतुक होते व पिशवी सोडली की छी थू होते हा अनुभव त्या कुत्र्याला आला की तो पिशवी धरून ठेवतो. जी गोष्ट पिशवी धरून ठेवण्याची, तीच गोष्ट सोड सांगितल्यावर पिशवी सोडली नाही की प्रेक्षकांची नाराजी व्यक्त व्हायला हवी व सोडल्यावर कौतुक व्हायला हवे. पिशवी धरायला आणि सोडायला कसे शिकवायचे ते यापूर्वी दिलेले आहे.

या अनुभवात प्रेक्षकांचे महत्त्व सांगतले आहेच, पण नट होऊ घातलेल्या कुत्र्याला प्रेक्षकांकडून वाहवा मिळवायची चटक लागायला हवी. इतर कुत्रे आपल्या माणसाकडून व्यक्त केलेल्या मान-सन्मानाला जास्त किंमत देतात. पण नट कुत्र्यांनी प्रेक्षकांच्या प्रतिसादाकडे जास्त लक्ष द्यायला हवे. आपल्यांनी दिलेली शाबासकी लाखमोलाची वाटणे हे पहारेकरी

कुत्र्याचे तर त्रयस्थ्यांनी दिलेली शाबासकी ही लाख मोलाची वाटणे हे नट श्वानाचे मूलभूत गुण असायला हवेत. नट श्वान घडवत असताना याकडे बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे. नट श्वान घडवत असताना दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे त्याच्या झोपण्याच्या आणि शौचविधीच्या सवयी. आपल्याला जसे आपल्या नेहमीच्या जागेत सवयीच्या अंथरुणात ताजेतवाने करणारी झोप लागते, तशीच झोप श्वानांनाही आवश्यक असते. श्वान देखील झोपेत कूस बदलतो हे तुम्ही पाहिले असेल. एक झोप झाली की जागा बदलून तो पुन्हा झोपेची आराधना करतो हा श्वानाचा स्वभाव आहे. जागा बदलताना नव्या जागेचे तापमान सुखावह असणे हा एक हेतू असतो. पण त्याहून जास्त स्वतःच्या शरीरावर फिरणाऱ्या गोचिडी, पिसवा असे त्रास देणारी प्राणी जमीनीवर खाली उतरलेले असतात ते पुन्हा अंगावर चढू नयेत हा देखील उद्देश असतो.

लहान मुलांना जसे झोपेतून उठवल्यावर शेजारी आईवडील असले की बरे वाटते, तसे श्वानाची झोप झाल्यावर तुम्ही किंवा तुमच्या वस्तू सभोवताली असल्या की श्वानांना बरे वाटते. आपण झोपले असताना सुरक्षित होतो असे त्यामुळे त्यांना वाटते. श्वान झोपेतून उठल्याउठल्या सभोवतालची चाहूल घेतो. त्यात तुमचा वास त्याला तुमच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देतो. तुम्ही स्वतः भोवताली असाल तर फारच बरे, पण नसल्यास तुमच्या वासाची एखादी वस्तू तरी तेथे असणे आवश्यक आहे. लहान मुलांना पाळण्याची किंवा झोळीची सवय असते. तशी कुत्र्यांना आजकाल पिंजरे किंवा जाड चादरीच्या घडीची सवय लावून ठेवली की जागा बदलली तरी हमखास पांघरुण तेच असल्याने कुत्र्याला छान झोप लागते व त्याचे स्वास्थ्य छान राहते.

कुत्रा साधारणतः सहा सात आठवड्यांचा झाला की त्याच्या विधीवर त्याचा ताबा येतो. श्वानांचा मूळ स्वभाव हा ज्या ठिकाणी दुसऱ्या कुत्र्यांनी विधी केले असतात, त्या ठिकाणी विधी करण्याचा असतो. पण आपल्या प्रवासी श्वानाला स्वतःच्या विधीच्या वासाच्या ठिकाणी विधी करण्याची सवय लावता येते.